

О. В. Гаврилюк

ГЕОЕКОНОМІЧНІ Й ФІНАНСОВІ ІНСТРУМЕНТИ ТА НАСЛІДКИ ГЛОБАЛЬНОЇ КОНФРОНТАЦІЇ

Досліджено сутність, інструменти й наслідки міжнародних санкцій, застосованих до Росії внаслідок агресії, анексії Криму, прагнення роз'єднання України та взяття під контроль її східної й південної частин зі створенням маріонеткових держав. Розкрито специфіку сучасних санкцій і сценарії їх реалізації для глобальної економіки та міжнародних фінансів, що сприятиме коригуванню зовнішньоекономічної й політичної стратегій в умовах посилення геополітичної напруженості та нестабільності світових ринків, а також об'єктивнішої оцінці ризиків у мінливих геополітичних і економічних умовах. Окреслено проблеми, що постають перед Україною у світлі руху до повноцінного членства в ЄС.

Ключові слова: глобалізація, нестабільність, санкції, анексія, диверсифікація, євроінтеграція, нафта, інфляційний ризик, кредитна криза.

Рис. 4. Літ. 24.

О. В. Гаврилюк

ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ФИНАНСОВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ГЛОБАЛЬНОЙ КОНФРОНТАЦИИ

Исследованы сущность, инструменты и последствия международных санкций, введенных по отношению к России вследствие агрессии, аннексии Крыма, стремления разъединения Украины и взятия под контроль ее восточной и южной частей с созданием марионеточных государств. Раскрыта специфика современных санкций и сценарии их реализации для глобальной экономики и международных финансов, что будет способствовать корректировке внешнеэкономической и политической стратегий в условиях усиления геополитической напряженности и нестабильности мировых рынков, а также более объективной оценке рисков в быстро меняющихся геополитических и экономических условиях. Определены проблемы, стоящие перед Украиной в свете движения к полноценному членству в ЕС.

Ключевые слова: глобализация, нестабильность, санкции, аннексия, диверсификация, евроинтеграция, нефть, инфляционный риск, кредитный кризис.

Oleh Gavryliuk

GEOECONOMICAL AND FINANCIAL INSTRUMENTS AND EFFECTS OF GLOBAL CONFRONTATION

The essence, tools and effects of international sanctions imposed as a result of Russian aggression, annexation of the Crimea, intention to separate Ukraine and take control of its eastern and southern parts with the creation of puppet state have been studied. The specificity of modern sanctions and their implementation scenarios for the global economy and international finance has been revealed, that facilitates the adjustment of foreign economic and political strategy in the face of the deteriorating geopolitical tensions and increasing instability of world markets, as well as a better assessment of risks in a rapidly changing geopolitical and economic conditions. The author has identified problems faced by Ukraine in light of the movement toward full membership in the EU.

Keywords: globalization, instability, sanctions, annexation, diversification, European integration, oil, inflation risk, credit crisis.

JEL classification: F60, F65, F68, G01.

© Гаврилюк О. В., 2014

Розвиток глобалізації супроводжується перманентною політико-економічною нестабільністю та виникненням нових загроз територіальному й економічному суверенітету окремих держав, у т. ч. із демонстрацією відвертого ігнорування норм міжнародного права. Агресія Росії, що проявилася в анексії Криму, прагненні роз'єднати Україну, взяти під контроль її східну й південну частини зі створенням маріонеткових держав, зайвий раз підтвердила, що глобальна безпека стає дедалі вразливішою. Задля відновлення справедливості та недопущення подальшої ескалації конфлікту ряд країн запровадив санкції проти Росії. У зв'язку з цим постає потреба в розкритті специфіки й результативності сучасних санкцій, передбаченні сценаріїв і деяких наслідків їх реалізації для глобальної економіки та міжнародних фінансів, що сприятиме коригуванню зовнішньоекономічної й політичної стратегій в умовах посилення геополітичної напруженості та нестабільності світових ринків, а також об'єктивнішої оцінці ризиків у мінливих геополітичних і економічних умовах.

5 грудня 1994 р. у зв'язку з приєднанням нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї між Україною, США, Росією та Великобританією було підписано Будапештський меморандум. Цей документ надає Україні гарантії суверенітету й безпеки, зокрема містить положення про необхідність поважати її незалежність, суверенітет та існуючі кордони, а також утримуватися від загрози силою, використання останньої проти територіальної цілісності/політичної незалежності України. Росія демонстративно порушила умови меморандуму, й у нових реаліях вибір між ЄС і Митним союзом однозначно припав на євроінтеграційний вектор¹. Тому до завдань статті також віднесено окреслення проблем, які постають перед Україною у світлі руху до повноцінного членства в ЄС, та концептуальних підходів щодо розв'язання територіального питання.

Найближчим часом Україні доведеться розв'язувати вкрай складні й болючі завдання, пов'язані насамперед із забезпеченням територіального, економічного й фінансового суверенітету. Від послідовності та професійності подальших дій залежатиме успішність розвитку економіки й розв'язання соціальних проблем. Хоча становище скрутне, замовчувати й тим більше приховувати реальний стан речей і можливі наслідки вельми небезпечно. Швидкоплинність вимагає адекватного реагування з боку органів законодавчої й виконавчої влади. Зазначене безпосередньо стосується окупації та анексії Криму.

На півострові проживає 1,967 млн осіб (4,3 % населення України) різноманітних національностей; він є перехрестям культур, єдиним місцем у Європі,

¹ До речі, ще у 2011 р. на шпальтах журналу “Фінанси України” було зроблено застереження щодо гіпотетичної небезпеки у взаємовідносинах із РФ: “Інтегрування з Росією пов'язано з небезпекою й загрозою національним інтересам і суверенітету, про що свідчать конфліктність її відносин з іншими державами”, що було аргументовано на прикладах країн Прибалтики, Грузії, Молдови, Білорусі, В'єтнаму та безпосередньо України (див.: Гаврилюк О. В. Глобалізація й суверенітет: економічні критерії та засоби забезпечення // Фінанси України. — 2011. — № 4. — С. 108, 109).

де ніколи не було міжетнічних воєн (друге місце посідає острів Сицилія, але там наявна монокультура). За стратегічну територію та можливість контролювати басейн Чорного моря протягом трьох останніх століть точилася запекла боротьба. Взагалі слід усвідомити: хоч би під яким прапором перебував регіон, він завжди буде предметом суперечок щодо контролю з відповідними наслідками для України та населення Криму. Нинішня ситуація вимагає нового сприйняття, врахування нових реалій та пристосування до них із внесенням коректив у зовнішньополітичну й економічну стратегії.

Брутальне порушення територіальної цілісності України та відокремлення її від Криму може генерувати небезпечні прецеденти. До певної міри анексія усунула захисні перешкоди, котрі зводилися міжнародним правом, а легкість “здобуття” Кримом незалежності може видатися дуже привабливою для інших суб’єктів міжнародних відносин.

Аналіз сценаріїв і наслідків розвитку подій дає підстави для низки висновків. Насамперед варто констатувати втрату величезних природних, матеріальних і військових ресурсів, котрі якщо й вдасться повернути, то нескоро. Утримання Криму є непростим з точки зору державних фінансів. Усі міста регіону, включаючи Севастополь, одержували дотації з держбюджету. Фінансова самодостатність — лише 34 %, а Севастополя — 20 %, інші видатки дотувалися з державного бюджету України, через що регіон є одним із 11 областей, сальдо перерахувань яких у держбюджет є від’ємним. Про невеликий внесок регіону у ВВП України свідчить і частка Криму в загальноукраїнських показниках: обсяг реалізованої промислової продукції в регіоні у 2013 р. становив 2,0 % цього показника в цілому по Україні; експорту й імпорту товарів — по 1,4 %; виробництва овочів — 4,8 %, м’яса — 5,4 %; оборот роздрібної торгівлі — 4,2 % роздрібного обороту в цілому по Україні. Найбільшою частка АР Крим у виробництві інших видів продукції є у вирощуванні рису — 55,8 %, винограду — 16,6 % та стрижці вовни — 25,4 % [1; 2, с. 86, 92, 127; 3, с. 8; 4, с. 59, 102].

До того ж фактично було привласнено все державне майно України на півострові. Унаслідок націоналізації рибальських суден, рибних портів і науково-дослідних інститутів рибна галузь України опинилась у скрутному становищі, адже Крим забезпечував дві третини загального національного вилову. До переліку націоналізованих установ входять два рибних порти — Севастопольський і Керченський; два видатних науково-дослідних інститути: Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства і океанографії (м. Керч) та Інститут біології південних морів імені О. О. Ковалевського НАН України (м. Севастополь), котрими зібрані унікальні дані про південні моря, розроблені програми світового значення зі збереження, відтворення й цивілізованого використання морських дарів, а також Керченський морський технологічний університет, що готував фахівців для рибної галузі.

Анексія Криму мала й інші негативні наслідки, які відіб’ються на українській фінансово-економічній і енергетичній політиці, а саме: скорочення

обсягів видобутку газу через захоплення самопроголошеною владою Криму держкомпанії “Чорноморнафтогаз”, котра у 2013 р. видобула 1,65 млрд м³ газу, або 7 % палива, що добувається в Україні; унеможливлення розробки шельфу Чорного моря, а отже, нарощування видобутку власного газу.

Утім, окупація Криму здатна генерувати й позитивні ефекти для національної економіки. Зокрема, відчутно знизиться навантаження як на державний бюджет, так і на ресурсні ринки: хоча Україна втрачає надходження коштів від кримських податків, ці втрати перекриваються за рахунок звільнення від субсидій і дотацій місцевим бюджетам, виплат зарплат бюджетним працівникам тощо. Крім того, всі ресурси, що постачаються з континенту — газ, електроенергія та вода — продаватимуться виключно за ринковою ціною. Так, ціна електроенергії досягне експортної української або середньоевропейської. Припинено дотування сонячних і вітряних електростанцій Криму зі скасуванням для них “зеленого” тарифу, що дає змогу залучити додаткові кошти на енергоринок та спрямувати їх, зокрема, НАЕК “Енергоатом”, якій 24 березня 2014 р. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері електроенергетики підвищила закупівельні тарифи на 20 %. Із переведенням Криму на ринкові ціни автоматично знизиться навантаження на енергоринок, за рахунок чого можна частково компенсувати зростання тарифів.

Кардинальна дестабілізація європейської й глобальної безпеки призвела до політики ізоляції та запровадження рестрикційних заходів проти РФ із боку світового співтовариства.

Міжнародні санкції (як і допомога) виступають економічним інструментом досягнення політичних цілей на світовій арені. Вони пов’язані з обмеженнями на зовнішнє кредитування/фінансування фінансово-економічних структур, проведення експортно-імпортних операцій, передачу технологій, міжнародні переміщення та заморожуванням активів посадових осіб держави, котра підпала під їхню дію. Стосовно РФ вони передбачають заборону для російських державних банків купувати довгострокові облігації європейських банків, яка згодом була поширена на придбання державних облігацій ЄС для інших російських компаній, а також недопущення країни на фінансові ринки. Крім того, санкції стосуються оборонних контрактів, чутливих технологій і товарів подвійного призначення, зокрема складових, які можуть використовуватись у військовому й суспільному секторах, — матеріалів і обладнання. У цьому випадку їхні наслідки теж будуть серйозними, особливо для електроніки та обладнання повсякденного використання, що не можна швидко замінити.

Російська Федерація опинилася в сумнівному колі країн, до котрих останнім часом застосовувалися санкції. Цього разу мішенню санкцій стала держава, що відіграє одну з провідних ролей у світовій політиці та володіє серйозним ресурсом для контрзаходів. Рішення щодо їх уведення продиктовані політичною логікою, суперництво має не економічний, а стратегічний,

геополітичний характер, інститути економічного управління стають ареною або інструментами цього протистояння.

До найбільш значущих політико-економічних кроків належать такі (у хронологічному порядку):

- РФ відсторонено від країн — світових лідерів за анексію Криму, таким чином G-8 перетворилася на G-7. Зазначене утворення є клубом найвпливовіших держав, його цінність полягає не у формальних деклараціях, а насамперед у контактах світових лідерів, під час яких відбувається координація глобальних процесів. Саме політика G-8 забезпечувала світовий порядок останніх десятиліть.

- 7 березня 2014 р. Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) оголосила про призупинення процедури прийняття Росії до свого складу. Сукупний ВВП 34 держав-учасниць, у число котрих разом із країнами ЄС входять США, Канада, Японія й Австралія, становить понад 60 % світового ВВП. РФ розраховувала приєднатися до ОЕСР у 2015 р.

- 9 квітня 2014 р. Парламентська асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила резолюцію, в якій висловила підтримку суверенітету й територіальної цілісності України, а 10 квітня позбавила російську делегацію права голосу та заборонила її представникам обіймати керівні посади в ПАРЄ до кінця 2014 р. Продовження агресії призвело до посилення обмежувальних заходів.

- 16—17 липня 2014 р. США ввели секторальні санкції, під котрі потрапили банки, військові концерни, а також найбільша нафтова компанія РФ — “Роснафта”. У перелік, розміщений на сайті Міністерства фінансів США, було включено практично всі найкрупніші оборонні підприємства Росії, зокрема державний оборонний концерн “Алмаз-Антей” (найбільший виробник систем ППО); концерн “Калашніков” і НВО “Іжмаш” (випускають стрілецьку зброю); НВО “Базальт” (розробник та виробник боєприпасів і гранатометів), що входить у корпорацію “Ростех “ВАТ” “Радіoeлектронні технології” (КРЕТ); концерн “Сузір’я”; НВО “Машинобудування”, ВАТ “Конструкторське бюро приладобудування”, “Уралвагонзавод” (найбільший виробник бронетехніки) та КБ приладобудування (випускає кероване озброєння) [5].

- 28 липня 2014 р. Європейський Союз і США вжили рестрикційних заходів до п’яти російських банків: Сбербанку Росії, ВТБ Банку, Газпромбанку, Внешекономбанку та Россельхозбанку, які сконцентрували понад половину активів банківської системи РФ. У документі наголошено: “Для обмеження доступу Росії до ринків капіталу громадяни й компанії ЄС не можуть більше продавати чи купувати нові облігації, акціонерні частки або інші подібні фінансові інструменти зі строком погашення більш ніж 90 днів, що випущені російськими державними банками, їхніми дочірніми компаніями чи компаніями, які діють від їхнього імені. Також заборонені послуги, пов’язані з випуском таких фінансових інструментів, наприклад брокерська справа” [6]. У результаті найкрупніші фінансово-кредитні установи РФ (усі з участю держави) виявились ізольованими від головних ринків позикового капіталу.

Згодом термін залучення капіталу російськими державними банками з ЄС було обмежено короткостроковим кредитуванням (до 30 діб), котре зазвичай практикується лише для поповнення обігових коштів, через що цілком імовірно виникнення кредитної кризи. Таким чином, навіть компанії, які не потрапили під обмеження, витісняються із західних кредитних ринків. Найдошкульніше санкції можуть позначитися на двох російських банках — Сбербанку та Внешекономбанку.

Фактично це означає позбавлення Сбербанку можливості продажу своїх облігацій у ЄС та поступове виведення цінних паперів із обігу на Лондонській і Франкфуртській біржах, де котируються його депозитарні розписки. Утім, якщо обсяг зовнішніх залучених ресурсів Сбербанку є незначним — приблизно 7 % усіх пасивів (основне джерело його фінансування (71,4 %) — кошти вкладників і російських компаній), то становище Внешекономбанку істотно відрізняється: частка зарубіжного фінансування, переважно європейського, сягає 20 %. При позбавленні банків зовнішніх запозичень, основним джерелом для них стане внутрішня пропозиція — кошти інших російських банків, і насамперед Центрального банку Росії. У разі тривалих санкцій ефект буде відчутним та збільшить інфляційний ризик, а також ризик настання кредитної кризи. Крім того, Внешекономбанк реалізує масштабні інфраструктурні проекти — від Олімпіади й чемпіонату світу з футболу 2018 р. до швидкісних магістралей Москва — Казань та Москва — Санкт-Петербург. Фінансування економіки за рахунок залучення іноземних капіталів означає забезпечену емісію, а в разі фінансування з боку Центробанку Росії вона стає незабезпеченою. Остання обставина змусить Центробанк шукати способи таргетування інфляції в умовах підтримки банківського сектору. Іншими словами, доведеться вдатися до емісії, що, у свою чергу, неминуче призведе до зростання ставок за кредитами не лише у двох названих банках, а в усій банківській системі — через потужний вплив Сбербанку та Внешекономбанку.

Інші “санкційні” банки також є системними для економіки й фінансів, зокрема, ВТБ; серйозного удару завдано ВАТ “Газпром”, яке здійснює розрахунки через Газпромбанк, та найбільшій нафтовій компанії країни “Роснафта”. Санкції призведуть до дестабілізації банківської системи РФ, скорочення золотовалютних резервів і девальвації рубля. І хоча в найближчій перспективі російські банки будуть спроможні рефінансувати зовнішні боргові зобов’язання за допомогою запасів ліквідності, в довгостроковій перспективі санкції спричинять її зниження, втрату довіри інвесторів, збільшення відпливу капіталу та уповільнення економічного зростання. При цьому РФ не може заборонити європейським і американським компаніям кредитуватися в російських банках, оскільки це не становить інтересу для них.

- 29 липня та 12 вересня 2014 р. Євросоюзом і США узгоджено третій рівень санкцій, націлений на фінансовий сектор, нафтову індустрію, оборонну галузь, продукцію подвійного призначення та російські технології.

Спрямовані на секторальне співробітництво й обмін, вони ще більше обмежили доступ державних фінансових установ РФ на фінансові ринки ЄС, наклали ембарго на торгівлю зброєю, встановили заборону на експорт до Росії товарів подвійного призначення, а також мінімізували доступ до високотехнологічних товарів, особливо в нафтовидобувному/енергетичному секторі [7; 8]. П'яти російським енергетичним компаніям (“Газпром”, “Газпром нафта”, “ЛУКОЙЛ”, “Сургутнафтогаз”, “Роснафта”) з боку європейських структур заборонено надання послуг з глибоководного буріння та розробки арктичних родовищ¹, а також реалізації проектів щодо видобутку сланцевої нафти. Для усвідомлення масштабів і наслідків вжитих заходів слід урахувати, що в РФ відсутні власні технології глибинного буріння; крім того, 25 % нафти видобувається шляхом використання так званої вторинної й третинної дії на пласт, тобто чутливих технологій у енергетичному секторі, які відсутні в країні та купуються за кордоном, отже, згадані санкції можуть звести нанівець перспективні проекти.

Однак разом із російськими компаніями зазнають збитків і світові гіганти: нафтогазова ТНК “British Petroleum” (Великобританія), котра є акціонером компанії “Роснафта” (19,75 %), та найбільша у світі нафтова корпорація “ExxonMobil” (США), яка запланувала спільний із російськими компаніями видобуток сланцевої нафти. Примітно, що з боку Сполучених Штатів санкцій у цій сфері не було введено, а частина обладнання закуповується російськими компаніями саме в Америці.

Секторальні санкції Євросоюзу зачепили російський нафтовий сектор (зокрема, заборона на передачу технологій для розробки родовищ сланцевої нафти), але не торкнулися газової галузі через високу залежність від неї, котра в Литви, Латвії, Естонії та Фінляндії становить майже 100 %. Отже, з одного боку, США тисне на ЄС щодо застосування більш жорстких санкцій до Росії, але з другого — альтернативи російському газу для Європи поки що немає: протягом 5—10 років Сполучені Штати зможуть постачати туди щонайбільше 10 млрд м³ газу на рік. На ці поставки особливо розраховують Литва й Польща, проте на тлі обсягів російських поставок вони мізерні.

Останні санкції США та ЄС спрямовані вже проти великих секторів економіки та призведуть до припинення зовнішнього фінансування: 24 % зовнішнього боргу російських банків і компаній підлягає виплаті у 2014 р., держкомпаніям потрібно буде залучити близько 43 млрд дол. США, у 2015 р. — до 90 млрд дол., а санкції унеможливають його рефінансування. Це становить серйозне навантаження на золотовалютні резерви країни, особливо з урахуванням рішення Гаазького суду по справі нафтової компанії “ЮКОС” щодо стягнення з РФ 50 млрд дол. Досить болісним може стати й відключення

¹ Заборона на поставки устаткування для буріння з видобутку нафти на арктичному шельфі не сильно вдарить по видобувній промисловості Росії, оскільки масштаби видобутку там поки що є незначними.

країни від міжнародної платіжної системи SWIFT, що припинить платежі як усередині країни, так і за кордоном.

Найдієвішою з-поміж усіх санкцій є зниження цін на нафту, яка залишається ключовим ресурсом світової економіки. При цьому слід зауважити: в історії існує небагато прикладів коли санкції змогли зломити опір держави. Наприклад, їх застосування до Ірану за розроблення ядерної програми серйозно позначилося на рівні життя населення, але водночас підштовхнуло країну до ще більшої ізоляції. Найбільший негативний вплив на економіку країни мали два заходи: виключення з міжбанківської системи SWIFT та заборона на експорт нафти й газу в ЄС і США. У підсумку падіння ВВП у 2013 р. сягнуло 6,6 %.

Утім, західні держави також зазнали масштабних втрат. За 18 років (1995—2012) економіка США недоотримала 175,3 млрд дол., через заборону експорту щорічні втрати робочих місць становили 51—66 тис. од. Особливо постраждали штати Техас і Каліфорнія, де була велика присутність іранських компаній у таких секторах економіки, як нафтогазовий, автомобілебудування, “зелена” енергетика й телекомунікації. Ще більше постраждала економіка європейських країн, особливо Німеччини — оцінені потенційні втрати країни сягнули 23—73 млрд дол. США [9].

Наразі обмеження стосовно Ірану поступово усуваються: 21 липня 2014 р. США призупинили дію деяких санкцій, 7 жовтня Великобританія скасувала їх проти п’яти підприємств, а 8 жовтня Євросоюз зняв санкції проти Національної танкерної компанії Ірану (NITC) — найбільшого нафтового трейдера та власника величезного танкерного флоту Ірану, котрий уже найближчим часом зможе постачати на ринок ЄС дешеву нафту. Зазначене відповідає інтересам Ірану, економічний стан якого є вкрай важким. Так, до введення санкцій тут вироблялося близько 4,2 млн бар. нафти на добу, з яких 2,5 млн бар. (59,5 %) спрямовувалося на експорт. Після обмежень обсяг експорту знизився до 1 млн бар. на добу, що істотно позначилося на експортних і бюджетних надходженнях. Скасування заборони з боку Європи та США на продаж іранської нафти є головним пунктом плану Сполучених Штатів з ослаблення Росії: допущення нафти Ірану на світовий ринок в остаточному підсумку призведе до обвалу цін, причому без відмови від російських енергоносіїв, що може зашкодити економіці європейських країн.

Вжиті заходи можуть бути ще дієвішими, якщо Іран почне постачати на європейські ринки природний газ, запаси котрого в цій країні є другими у світі (після Росії). Оскільки Іран не має розвиненої газопровідної інфраструктури, європейські держави могли б купувати й транспортувати цей газ через Туреччину, проте газопровід Тебріз — Анкара не дає змоги прокачувати великі обсяги палива. Утім, нещодавно було оприлюднено можливість у разі зняття санкцій та отримання доступу до трубопроводів TANAP і TAP заміни “Газпрому” в Європі.

У результаті скоординованих дій із липня 2014 р. ціни на нафту почали знижуватися, станом на 6 жовтня спотова ціна 1 бар. нафти марки “Brent” становила вже 91,35 дол. США, що нижче ціни відсікання (у 2014 р. — 93 дол. за бар.), понад яку доходи від експорту вуглеводнів спрямовуються в Резервний фонд Росії. Зниження ціни на нафту на 10 дол. призводить до зменшення доходів бюджету на суму від 600 млрд до 1,5 трлн руб. у річному обчисленні, за даними “Bloomberg” — у розмірі 80 млрд руб. (2 млрд дол.) на кожному доларі [10].

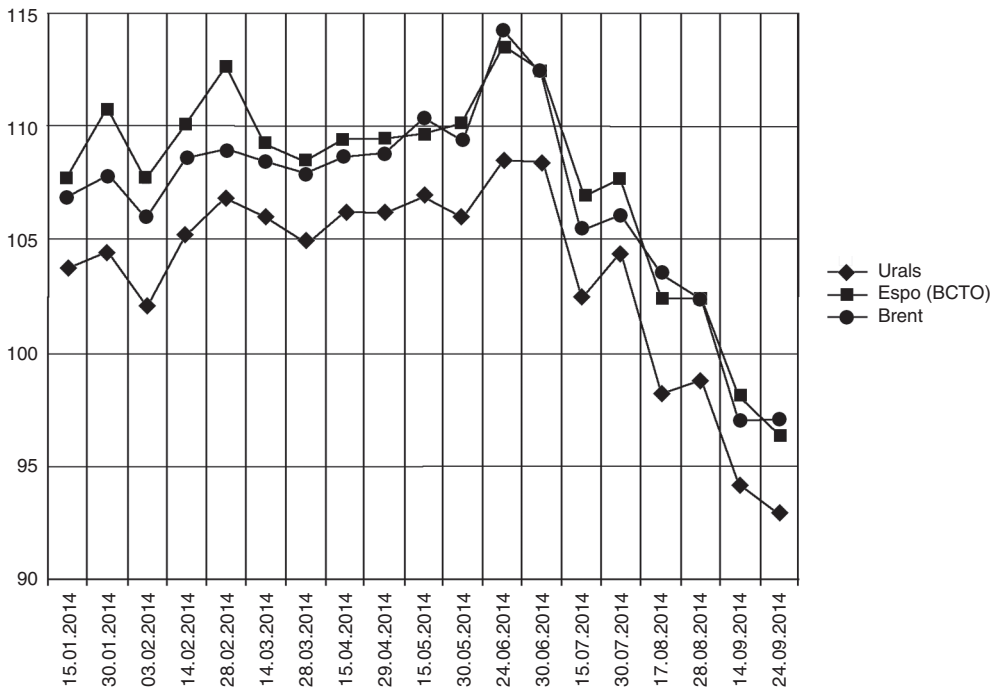
Ціна 1 бар. нафти марки “Brent” на лондонській біржі “ICE Futures” 8 жовтня 2014 р. впала до 90,89 дол. США, а на російську “Urals” — до 89,34 дол. Бюджет РФ починає відчувати серйозне навантаження, що змушує уряд економити — звичайно ж, за рахунок скорочення фінансування соціальної сфери. На 2014 р. було заплановано зведення бюджету з дефіцитом на рівні 400 млрд руб., або 0,6 % ВВП. Хоча величина дефіциту порівняно мала, країна вже не може собі дозволити зменшувати експорт енергоресурсів із метою тиску на сусідні держави, адже їй самій доведеться розплачуватися за такі дії. Не виключений варіант/сценарій зменшення цін на нафту до 60 дол. США за 1 бар. Для досягнення максимального ефекту цього буде цілком достатньо навіть без санкцій, оскільки бюджет РФ на 2014—2016 рр. розрахований виходячи з цін на нафту “Urals”, нижчих від 100 дол. США за 1 бар. — 93, 95 і 95 дол. відповідно. У російській економіці неминуче посиляться кризові процеси, погіршиться рівень життя населення, а зниження ціни нафти до 75—80 дол. США за 1 бар. може спричинити катастрофічні наслідки.

За нинішньої політики ціна нафти відходить на другий план, і ставлення Організації країн — експортерів нафти (ОПЕК) та США до її низької величини буде набагато лояльнішим, ніж у 2008 р. Інвестиційна політика ОПЕК у 2014 р. свідчить про її націленість на експансію з метою повернення втраченої частки ринку та забезпечення стабільності доходів населення країн-членів, яке швидко зростає. Якщо попередня стратегія США підпорядковувалася підвищенню ціни, що відповідало інтересам ОПЕК, котра обмежувала збільшення видобутку, то сьогодні констатується початок боротьби за ринок, що підтверджується масштабними інвестиціями 2014 р. у видобуток у країнах ОПЕК і США.

Деякі члени ОПЕК (Саудівська Аравія, Кувейт, Ірак, Іран та Об’єднані Арабські Емірати) знизили ціни для європейських і азійських покупців на тлі загострення конкурентної боротьби за частку глобального енергетичного ринку. Крім зовнішньополітичних інтересів Сполучених Штатів зазначене можна пояснити двома причинами. По-перше, “слабка” нафта сприятиме підтримці долара, що вигідно для Саудівської Аравії та США. По-друге, в результаті технологічної революції середня собівартість видобутку у світі впала до 60 дол. за 1 бар. Таким чином, навіть у складних проектах із розробки запасів, наприклад, сланцевої нафти є певний запас міцності. У сфері буріння й видобутку

за останніх десять років відбулися зміни, котрі істотно підвищили керованість та вартісну гнучкість процесів видобутку нафти. Фактором зростання цін на неї в осяжному майбутньому може бути затяжний конфлікт на Близькому Сході, що унеможливить її стабільне постачання на світові ринки, приміром, при захопленні ісламськими угрупованнями Багдаду та загрози нафтовим копальням Південного Іраку або при блокуванні портів країни лівійськими повстанцями. Водночас не можна виключати можливість колапсу ринку нерухомості в Китаї, котрий великою мірою визначає економічне зростання країни, настання якого призведе до падіння попиту на нафту. В усіх наведених сценаріях поки що надто багато невідомих, щоб скласти достовірний прогноз.

Видається можливим спрогнозувати сценарії розвитку світової макроекономічної ситуації з урахуванням динаміки (тривалого зниження) цін на нафту (рис. 1).

Джерело: побудовано за: Нефтетранспортная территория. Таблица котировок нефти [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nefttrans.ru/info/quotes/gr.php>.

Рис. 1. Динаміка цін на нафту протягом січня — вересня 2014 р., дол./бар.

Падіння ціни на нафту повинне насамперед спричинити зменшення цін на продовольство, у т. ч. на зерно, що є вигідним для імпортерів, але для України становить небезпеку, оскільки цьогорічний урожай на 7—10 % перевищує минулорічний.

Можливо передбачити економічні й політичні наслідки для окремих країн. Зокрема, не виключене виникнення політичної кризи у Венесуелі через дефіцит твердої валюти, необхідної для імпорту продовольства, автомобілів та інших товарів першої потреби (для підтримки збалансованого бюджету країни у 2015 р. ціна на нафту повинна перебувати на рівні 117,5 дол. США за 1 бар.). Безумовно, виграють економіки Японії, Південної Кореї й Тайваню, котрі залежні від імпорту енергоносіїв. У разі уповільнення зростання економіки Китаю низькі ціни на нафту можуть сприяти скороченню виробничих витрат і приборканню інфляції. Для Індії це означатиме зменшення масштабних субсидій на паливо та пом'якшення інфляційного тиску, для Росії — припинення економічного зростання та погіршення фінансового стану.

Подібна можливість стає реальністю. Третейський суд у Гаазі 18 липня 2014 р. визнав порушення з боку Росії Енергетичної хартії, а також незаконне привласнення активів ЮКОСа та ухвалив рішення щодо присудження акціонерам компанії компенсації в розмірі 50 млрд дол. США. У разі відмови РФ компанія має право вимагати арешту будь-якої її комерційної власності на території 150 країн — учасниць Нью-Йоркської конвенції 1958 р. (про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень), яку Росія ратифікувала в 1960 р. Активи, що не є частиною суверенітету РФ (до нього насамперед належать будівлі посольств, військові кораблі тощо), котрі можна класифікувати як комерційні (наприклад, плата за газ), перебувають під загрозою. Виконавче провадження (поки що добровільне) починається з дня прийняття рішення Гаазького суду, після 1 січня 2015 р. активи можуть бути заарештовані вже на примусовій основі [11].

При оцінці дієвості й перспектив (наслідків) санкцій варто враховувати, з одного боку, мотивацію розвинутих країн до припинення конфлікту, відновлення справедливості та убезпечення від агресії в перспективі, з другого — існування залежності економіки ряду держав від співпраці з Росією, взаємний товарообіг із якою обчислюється десятками мільярдів євро. Про це свідчать обсяги зовнішньоторговельного обороту РФ (867,6 млрд дол. США) з різними зарубіжними партнерами у 2013 р.: з ЄС — 417,5 млрд дол., або 48 % усього товарообігу, із США — 27,7 млрд дол., що в 15 разів менше. До найкрупніших партнерів належать Китай — 88,8 млрд дол., Нідерланди — 75,9 млрд дол., Німеччина — 74,9 млрд дол., Італія — 53,9 млрд дол.; причому 50 % експорту з Європи становлять машини та устаткування [12, с. 517–528].

Особливу занепокоєність виявляють країни Південної Європи, зокрема Італія, Греція, Мальта, де велика кількість соціально-економічних проблем та високий рівень безробіття; а також Німеччина, де поставлено під загрозу 350 тис. робочих місць, котрі безпосередньо залежать від німецько-російських торговельних відносин. Близько 40 % експорту країни спрямовується на російський ринок, а частка продажу німецьких легкових автомобілів у РФ становить близько 60 % усього німецького автоекспорту [13].

Низка галузей промисловості Словаччини (складальні автомобільні виробництва, випуск залізничних вагонів) теж залежать від відносин із Росією; до того ж у країні чимале безробіття — 13—15 % працездатного населення. Тому при настанні реальних проблем у економіці РФ, економіка ЄС також зазнає збитків.

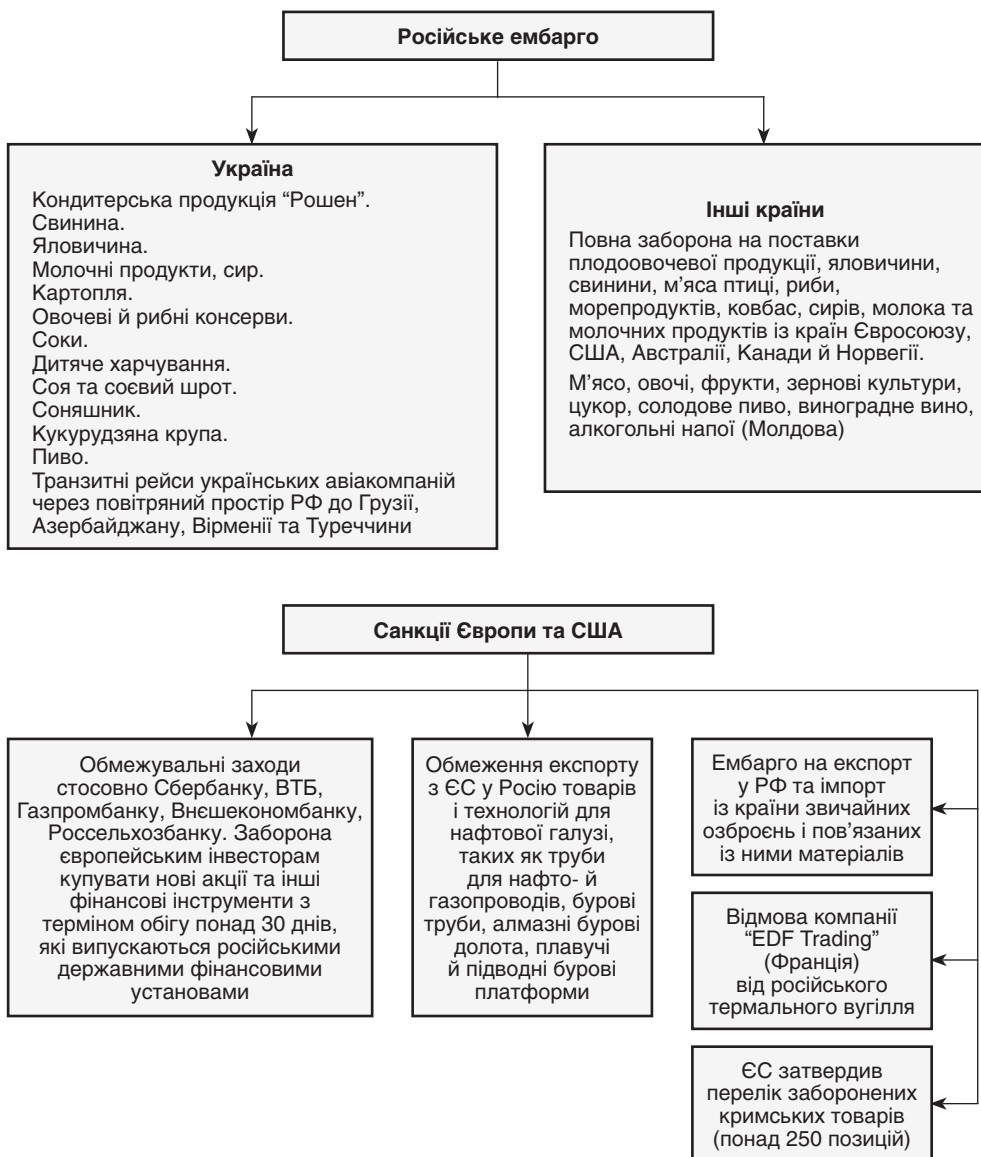
Концептуальна ідея теперішніх санкцій полягає у створенні ринкової нестабільності, що реально вплине на бізнес-середовище Росії, зменшить зовнішні надходження та посилить вплив капіталу. Вони вже призвели до значного погіршення макро-, мікроекономічних і фінансових показників, зниження вартості рубля та динаміки ВВП на тлі зростання надбавки за ризик інвестицій у країну. Створення ринкової невизначеності є новим інструментом європейської й американської зовнішньої політики: у нинішніх нестабільних умовах загального відчуття невизначеності цілком достатньо для обмеження надходжень інвестицій.

РФ також запровадила обмежувальні заходи: президентським указом “Про застосування окремих спеціальних економічних заходів із метою забезпечення безпеки Російської Федерації” від 06.08.2014 [14] введено ембарго на поставки сільськогосподарської та продовольчої продукції з ряду країн (рис. 2). Назва указу пов’язана зі ст. XXI Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ), що покладена в основу сучасної Світової організації торгівлі. Стаття має назву “Винятки з міркувань безпеки” та визначає, що будь-яка країна-учасниця має право вчиняти такі дії, які вважає “необхідними для захисту істотних інтересів своєї безпеки ... якщо вони приймаються у воєнний час або в інших надзвичайних обставинах у міжнародних відносинах” [15; 16]. Формулювання статті вельми розпливчате: інтереси безпеки кожна держава інтерпретує по-своєму, до того ж до “надзвичайних обставин у міжнародних відносинах” можна віднести чимало подій¹.

Реалізація зазначених заходів коштуватиме РФ 23 млрд євро (1,5 % ВВП) у 2014 р. та 75 млрд євро (4,8 % ВВП) у 2015 р. За підрахунками журналу “The Economist” величина збитків російських компаній може сягнути 1 трлн дол. США (744 млрд євро) [17]. Проте країни ЄС також зазнають втрат унаслідок, по-перше, обмеження доступу РФ до фінансового ринку, заборони на постачання зброї, а також товарів і технологій подвійного призначення; по-друге, запровадження зустрічних санкцій із боку Росії (див. рис. 2). За оцінками Єврокомісії вони можуть сягнути 40 млрд євро (0,3 % ВВП) у 2014 р. та приблизно 50 млрд євро (0,4 % ВВП) у 2015 р. [16].

У секторальному розрізі серйозно постраждає європейський аграрний сектор. У 2013 р. загальний експорт сільськогосподарської продукції в Росію становив 11,3 млрд євро; втрати від уведеного нею ембарго на імпорт продуктів

¹ Правилами СОТ (статті XX—XXI ГАТТ) допускаються винятки з режиму застосування тарифних і нетарифних обмежень “із міркувань безпеки” країни. Саме посиланням на ці статті часто обмежувався або заборонявся експорт із США у СРСР, а згодом у Росію, високотехнологічних товарів.

Джерело: побудовано автором.

Рис. 2. Взаємні міжнародні санкції розвинутих країн і Росії

харчування сягнуть 5,1 млрд євро. Окремі країни станом на кінець вересня 2014 р. також зазнали масштабних втрат, а саме: Литва — 922 млн євро (за населення 2,96 млн осіб [18]), Польща — 840 млн євро, Німеччина — 589 млн євро, Нідерланди — 503 млн євро, Данія — 341 млн євро, Іспанія — 326 млн євро, Бельгія — 281 млн євро і Фінляндія — 273 млн євро [19]. Значно скоротився обсяг експорту німецької продукції в Росію — на 16,6 % за січень — серпень

2014 р. порівняно з аналогічним періодом 2013 р., а за прогнозом наприкінці року сягне 20 % (7 млрд євро) [13].

Загалом санкції генерують два види втрат: вироблена продукція, від котрої Росія відмовилася, становить прямі втрати, а продукція, що не вивезена за кордон і помітно знижує ціни в країнах свого виробництва — непрямі. Наприклад, литовські агрофірми та консервні заводи змушені йти на істотне скорочення персоналу, ринок Чехії перенасичений овочами і фруктами з інших країн Євросоюзу, внаслідок чого ціни на ринку впали майже вдвічі.

Санкції є важливою частиною психологічного й політичного клімату всередині й навколо РФ: будь-які обмежувальні заходи позначаються на добробуті російських споживачів. Уведення й посилення санкцій створює невизначеність, котра впливає на ринок набагато сильніше, ніж формальні заборони, й уже можна конкретизувати їх наслідки. До них належать:

1. Збільшення вартості запозичення капіталу як усередині, так і за межами країни, що негативно впливає на економічне зростання. Підвищення 25 липня 2014 р. Центробанком Росії до 8 % (на 0,5 в. п.) процентної ставки (у березні 2014 р. її було збільшено відразу на 1,5 в. п. — на тлі ескалації конфлікту навколо України та падіння курсу рубля) внаслідок зростання інфляційних ризиків, пов'язаних у т. ч. із посиленням геополітичної напруженості та її можливим впливом на динаміку курсу національної валюти, а також із метою залучення зовнішнього капіталу, який отримає більші повернення на рублевих фінансових інструментах. Утім, на нашу думку, цей крок може призвести до зворотного ефекту — зростання витрат російських компаній через необхідність виплати більших коштів для отримання кредитів [20; 21].

Підвищення облікової ставки означає, по-перше, необхідність компенсації витрат і посилення вимог до позичальників із боку банків, по-друге, подорожчання кредитів, а отже, зниження попиту на них. Є імовірність, що це призведе до таких наслідків:

- Уповільнення економічної динаміки. Якщо на початку 2014 р. зростання економіки передбачалося на рівні 3 %, то нині Центробанком Росії констатовано, що на тлі санкцій і “збереження невизначеності” воно й далі уповільнюватиметься, практично до рівня рецесії, та становитиме у 2014—2016 рр. відповідно 0,5, 1,0 і 2,5 %. Світовий банк вважає, що зростання російської економіки досягне максимум 0,5 %. Деякі фінансові установи, такі як BNP Paribas (Франція) у 2014 р. узагалі пророкують її від’ємну динаміку на рівні 1,3 %. Не надто оптимістичними є й прогнози на 2015 р. — 1,7 % [22]. На нашу думку, російську економіку в кращому разі очікує нульове зростання. Таким чином, дії Центробанку Росії фактично обмежені неможливістю зниження вже підвищених процентних ставок за наміру недопущення зростання інфляції.

- Прискорення інфляції, що насамперед позначиться на найуразливіших верствах населення.

- Проблематичність/неможливість закладення в економіку підвалин майбутнього економічного зростання, оскільки санкції стосуються різних сфер, у т. ч. технологій. У разі втрати можливостей їх придбання РФ буде змушена розробляти їх самостійно, інакше її очікує значний відхід назад.

- Масштабні іміджеві збитки, які буде важко компенсувати, на що вказує погіршення міжнародних рейтингів держави.

2. Негативне рейтингування з боку міжнародних інституцій. Станом на кінець вересня 2014 р. негативний прогноз отримали майже 70 % російських банків.

Через відчутні репутаційні втрати учасники світового ринку з великою обережністю ставляться до російських компаній. 29 липня 2014 р. Міжнародне рейтингове агентство “Fitch” підтвердило довгострокові рейтинги РФ у іноземній і національній валюті на рівні BBB¹ — у зв’язку із ситуацією на Сході України, котра призвела до загострення відносин Росії з Європейським Союзом і США. При цьому зазначено: “Це чинитиме тиск на приплив капіталу в Росію та може призвести до збільшення відпливу капіталу та, як наслідок, тиску на резерви і зростання” [23].

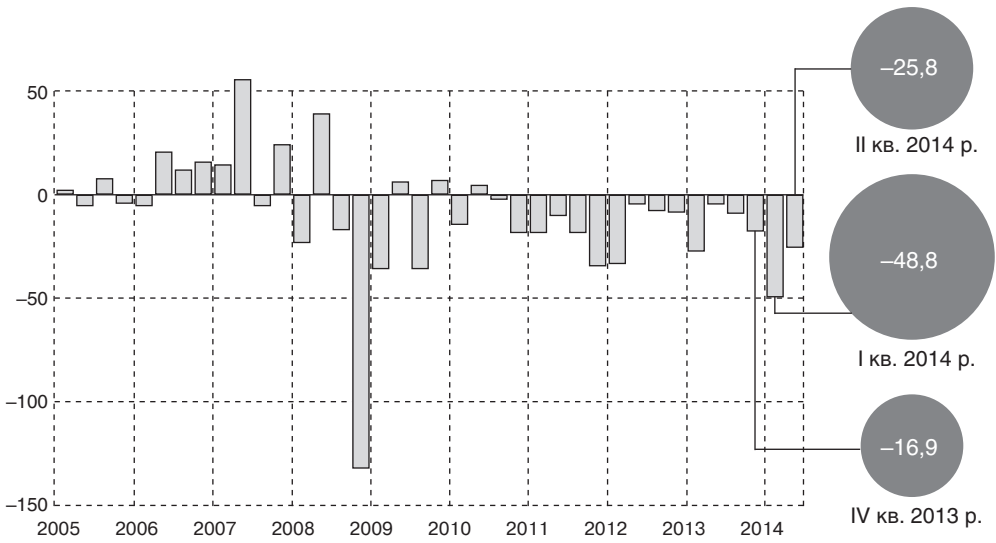
Критичніше оцінювати платоспроможність РФ стали й міжнародні кредитні ринки: на середину липня 2014 р. імовірність її банкрутства протягом найближчих п’яти років підвищено з 10,5 до 14,3 %. Це завдало серйозного удару російському ринку: індекс РТС негайно впав на 5 %, а рубль — на 1,6 % по відношенню до долара США, у результаті чого російська біржа зазнала збитків на 28 млрд дол. Отже, санкції миттєво дали значний економічний ефект.

3. Відплив капіталу, який за перше півріччя 2014 р. становив 74,6 млрд дол. США, що перевищує аналогічний показник за весь 2013 р. (рис. 3). Фінансові ринки негативно сприйняли ці цифри, тому проценти за російськими державними позиками істотно збільшилися: десятирічні облігації обходяться вже у 8,7 % річних. А загалом, згідно з прогнозом Світового банку і МВФ, відплив може досягти 150 млрд дол. та перевищити показники кризового 2008 р. Це, звичайно, екстремальний сценарій — на випадок продовження й загострення конфлікту.

4. Девальвація національної валюти (рис. 4). Варто підкреслити, що ослаблення рубля спричинене як введенням санкцій і зниженням цін на нафту, котре триває, так і загальносвітовою тенденцією зміцнення долара США, тиском на рубль, закінченням податкового періоду.

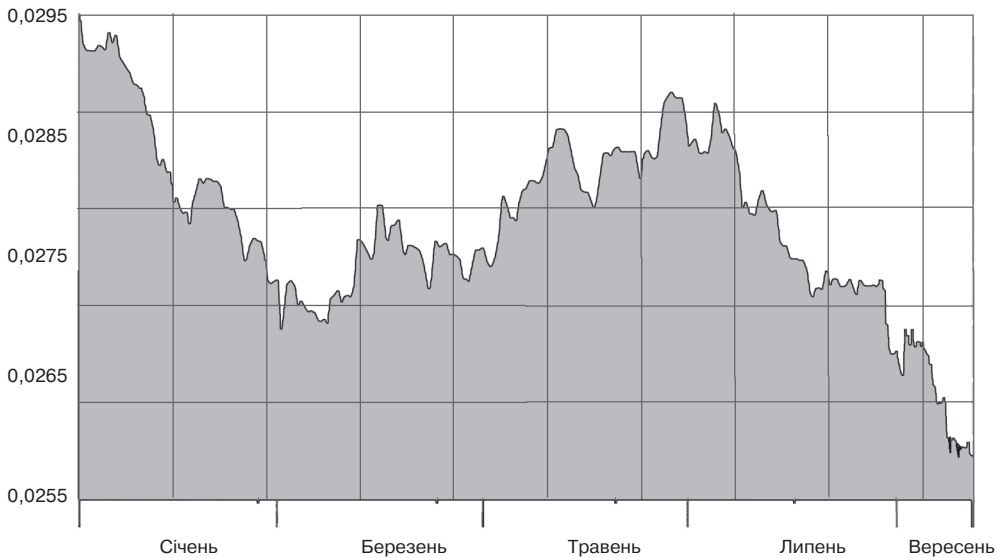
Скорочення бюджетних надходжень від експорту нафти компенсується свідомою девальвацією рубля. У бюджеті РФ на 2014 р. його курс закладено на рівні 35,5 руб. за 1 дол. США. Для населення країни девальвація рубля означатиме істотне зниження рівня життя та подорожчання імпортованих товарів, продуктів харчування й послуг.

¹ Рейтинг BBB указує на спроможність своєчасно погашати фінансові зобов’язання, однак негативні обставини та економічна кон’юнктура з великою ймовірністю можуть знизити кредитоспроможність. Цей рівень рейтингу є найнижчим серед рейтингів інвестиційної категорії.

Джерело: Оценка платежного баланса Российской Федерации за январь — июнь 2014 года (аналитическое представление, по методологии РПБ6), млрд дол. США / Центральный банк Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cbr.ru/statistics/print.aspx?file=credit_statistics/bal_of_payments_est_new.htm&pid=svs&sid=itm_45297.

Рис. 3. Відплив капіталу з Росії протягом 2005—2014 рр., млрд дол. США

Джерело: XE Currency Charts (RUB/USD) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.xe.com/currencycharts/?from=RUB&to=USD&view=1Y>.

Рис. 4. Динаміка курсу російського рубля до долара США у 2014 р.

Для багатьох російських компаній і банків, які отримували кредити від західних фінансових установ, слабкий рубль може стати питанням виживання. На відміну від державного приватний сектор має великий зовнішній борг: сумарна заборгованість усіх російських промислових підприємств і фінансових інститутів еквівалентна 1,3 трлн дол. США, половина з них — у твердій валюті. Зазначене надає можливість провести аналогію з пусковим механізмом: тільки у 2014 р. ними має бути виплачено 157 млрд дол. за іноземними зобов'язаннями. І з кожним пунктом, втраченим рублем стосовно долара, євро чи ієни, фінансовий тягар російських компаній зростає, тобто для погашення валютних боргів вони потребуватимуть більше рублів. Особливо це відчутно для банків, котрі, на відміну від нафтогазових компаній, отримують прибуток у рублях. Ситуація дуже нагадує азійську кризу 1997—1998 рр., за якої девальвація національних валют спричинила банкрутство величезної кількості компаній. На нашу думку, ослаблення рубля триватиме.

5. Припинення співробітництва з боку західних кредиторів із багатьма російськими позичальниками через побоювання потрапляння їх до санкційних списків у майбутньому. Також за допомогою “вербальних інтервенцій” найбільших інституційних і приватних інвесторів багатьох країн переконують уникати вкладень у банківський сектор РФ у обмін на відсутність проблем із регуляторними органами тощо.

Відчуваючи брак фінансування, найбільші російські компанії скоротили програми капіталовкладень, відмовляються практично від усіх життєво важливих інвестиційних проектів або відкладають їх. У серпні 2014 р. “Роснафта”, чия заборгованість становить 1,5 трлн руб., заявила про потребу в отриманні всієї суми від держави. Задоволення цього запиту дорівнює майже половині всього резервного фонду добробуту країни.

6. Зменшення видатків на екологію та підтримку безпеки нафто- й газопроводів.

Слід зазначити, що російська економіка практично стагнувала ще до санкцій, а їх ефект може бути таким само катастрофічним, як наслідки дефолту 1998 р.: низькі інвестиції, обмеження на імпорт технологій і висока інфляція.

Уведення міжнародних санкцій проти РФ позначиться й на Україні. Деякі їх наслідки та ризики можна передбачити. Це:

1. Заборона на експорт вітчизняної продукції, котра, з одного боку, є вигідною для споживачів, оскільки перевиробництво генерує зниження цін. Запровадження російського ембарго на імпорт українських овочів і фруктів (насамперед яблук і картоплі, які до того ж забезпечили великий урожай) істотно зменшить традиційне зростання цін на них наприкінці осені. У разі неможливості забезпечити їх збут у РФ через Білорусь відбудеться навіть зниження цін. З другого боку, падає ефективність підприємств галузей, які останнім часом були змушені зменшити оптові відпускні ціни. За дев'ять місяців (протягом січня — вересня) 2014 р. скоротився експорт плодоовочевої

продукції — до 81 тис. т порівняно зі 133,2 тис. т за аналогічний період 2013 р. При цьому вітчизняні компанії не можуть скористатися можливостями відкриття ринків країн ЄС через невідповідність якості продукції європейським стандартам. Варто усвідомлювати, що під Україну стандарти змінюватися не будуть, а отже, необхідна модернізація власних підприємств. Заміщення таких обсягів експорту в короткій перспективі є нереальним. Загалом слід готуватися до ще більшого закриття російського кордону та шукати нові ринки збуту. Розраховувати на поліпшення україно-російських відносин не варто.

2. Національна економіка вже починає використовувати можливості, які дає Угода про вільну торгівлю з Європейським Союзом, уведена в односторонньому порядку в дію до підписання, чому великою мірою сприяла повномасштабна торговельна війна з боку РФ стосовно імпорту вітчизняних товарів. Уперше за багато років (після 2004 р.) сальдо зовнішньої торгівлі України виявилось додатним: за підсумками дев'яти місяців (протягом січня — вересня) 2014 р. експорт перевищив імпорт на 1,165 млрд дол. США. Зміна співвідношення спричинена не так припиненням постачання російського газу до України, як девальвацією національної валюти, що підтримала конкурентоспроможність вітчизняного експорту. При цьому істотно змінилася структура зовнішньої торгівлі: при загальному скороченні експорту на 6,8 % експорт до країн Євросоюзу зріс на 14,3 %; за січень — серпень 2014 р. частка ЄС в українському експорті підвищилася з 26,3 до 32,3 % порівняно з відповідним періодом 2013 р. [24].

3. Згортання військово-технічного співробітництва з РФ, яке негативно позначиться на низці галузей: ракетно-космічний, літакобудівний, виробництві двигунів для авіаційної промисловості та військово-морського флоту. Зокрема, Україна постачає близько 30 % урану для ядерної галузі Росії, й знайти нових покупців буде досить проблематично. Без входження на нові ринки перед нашою державою постає реальна загроза втратити унікальний космічний, авіаційний і ядерний потенціал.

Ще однією проблемною галуззю є невійськове машинобудування, прогнози щодо якої також песимістичні: станом на липень 2014 р. відзначено рекордне падіння виробництва, на 17,3 %, унаслідок торговельної війни з РФ. Якщо не буде знайдено нових ринків збуту, галузеві втрати перевищать 10 млрд дол. США.

Обнадійливіші прогнози мають хімічна промисловість і металургія, на спад котрих безпосередньо впливає проведення АТО. Значна частина підприємств цих галузей знаходиться безпосередньо в зоні бойових дій, тож по завершенні протистояння вони почнуть нарощувати виробництво. При цьому, на наш погляд, від 5 до 20 % підприємств, насамперед вугільні шахти Донбасу та металургійні підприємства, будуть вимушені закритися. Тому необхідно терміново розробити компенсаційні механізми створення виробництв із метою забезпечення зайнятості колишніх шахтарів, металургів та ін.

Найкращі перспективи має аграрна сфера. Для розвитку АПК України також потрібно стимулювати екологічно чисті виробництва, а це можливо здебільшого лише на базі невеликих фермерських господарств та за умови надання відповідних коштів.

4. Підвищення національної безпеки потребує диверсифікації поставок енергоносіїв. Надмірна залежність від їх імпорту, недостатні диверсифікованість джерел і маршрутів поставок, а також використання власного енергетичного потенціалу та нових технологій є серйозними обмежувальними факторами. Залежність України від імпорту паливно-енергетичних ресурсів є меншою порівняно з більшістю європейських держав — від Литви й Латвії до Італії з Іспанією, хоча й вищою, ніж ЄС загалом: залежність від поставок органічного палива не перевищує 60 %, тоді як для ЄС-27 — 53 % (рівню нашої держави приблизно відповідають Німеччина — 59 % та Австрія — 69 %). Інша річ, що енергоемність виробництва одиниці продукції в Україні в чотири рази більша, ніж у будь-якій країні ЄС-27.

Досвід газових взаємовідносин із РФ свідчить, що навіть найвигідніші обіцянки “Газпрому” рано чи пізно виявляються програвшими для “Нафтогазу” та України загалом. Наприклад, знижка у 100 дол. США за 1 тис. м³, надана в обмін на пролонгацію угоди про розміщення Чорноморського флоту 21 квітня 2010 р., через два роки жодним чином не змінила ситуацію, за якої вигіднішим є придбання російського газу не в РФ, а в Польщі або Німеччині. Навіть у разі транспортування через Центральну та Східну Європу він обходиться дешевше, ніж за прямих поставок із Росії. Тож цілком реальним було повторення досвіду Білорусі і Казахстану. Так, угода про зниження цін у випадку з Білоруссю, котра погодилася продати “Белтрансгаз” у листопаді 2012 р., не завадила РФ згодом підвищити ціни практично до колишнього рівня.

Один із критеріїв економічної безпеки полягає в тому, що імпорт будь-якого товару не повинен перевищувати 25 % із одного джерела. За даними Міністерства доходів і зборів України у 2013 р. 92 % імпортованого газу припадало на Росію (більш ніж потрібне перевищення), 2,8 % — на Німеччину, 1,5 % — Австрію та 3,7 % — на інші країни. Утім, наразі цілковита відмова від російського газу є нереальною. Подолання газової залежності потребує проведення комплексу заходів щодо підвищення енергоефективності шляхом заміни традиційного газу вугіллям вітчизняного виробництва та скорочення споживання газу. За три роки (2011—2013) вдалося помітно знизити його споживання — з 57,7 до 50,3 млрд м³ (обсяги споживання впали навіть нижче кризового 2009 р. — 51,9 млрд м³).

Альтернативою виступають реверсні поставки газу з Європи, де ціна коливається залежно від пори року. На початку березня 2014 р. компанія “RWE” (Німеччина) підтвердила намір постачати газ Україні в разі скорочення обсягу поставок із Росії. Відповідно до останніх контрактів наша держава могла закуповувати до 10 млрд м³ газу на рік та ще 10 млрд м³ реально купувати через

Словаччину. На цьому всі можливості альтернативних поставок вичерпані. Перехід України на реверсний газ у повному обсязі не можливий, оскільки потужності газотранспортної системи надають можливість одержати з Європи лише 10—15 млрд м³ палива. У зв'язку з цим треба зосередити увагу на сезонних коливаннях вартості газу на європейському спотовому ринку. Оптимальним часом для закачування блакитного палива в підземні сховища України є літо та рання осінь, коли через зниження попиту ціни не перевищують 380—390 дол. США за 1 тис. м³. А посилення реверсу можливе тільки за рахунок спорудження нових перекачувальних станцій і газопровідних ліній, для чого потрібно приблизно 500 млн євро інвестицій.

З огляду на зазначене необхідно скоригувати стратегію взаємин із РФ, провести ґрунтовний юридичний аналіз газових контрактів, а також максимально сприяти вітчизняним експортерам у переорієнтації з російського ринку на європейський.

Гібридна війна й анексія Криму з боку Росії закономірно спричинили втрату останньою статусу стратегічного партнера та набуття нового — країни-агресора, що лише активізувало курс України на інтеграцію до ЄС. Утім, остання не буде безхмарною і швидкою, тому необхідно врахувати наслідки вступу до ЄС.

Під час голосування за ратифікацію тексту Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 16 вересня 2014 р. основний текст угоди підтримали 535 із 697 парламентарів, які брали участь у голосуванні, 127 були проти та 35 утрималися. Останні дві позиції становлять вагому величину — 23,2 %. Слід узяти до уваги, що голосування проходило на тлі ейфорії стосовно України. З плином часу, тим більше при недотриманні базових вимог (що буде вкрай проблематично за тривалого відновлення економіки та інфраструктури східних регіонів), шанси на повноцінне членство мінімізуються. Вхідження в єврозону вимагає відповідності маастрихтським критеріям (дефіцит державного бюджету — максимум 3 % ВВП, державний борг — щонайбільше 60 % ВВП; інфляція — максимум середній рівень трьох країн — членів ЄС, котрі досягли найкращих результатів у сфері стабільності цін, плюс 1,5 %; процентні ставки — щонайбільше середній рівень трьох країн — членів ЄС, що досягли найкращих результатів у сфері стабільності цін, плюс 2 %; обмінний курс — 2 роки дії механізму валютного обміну, ERM2), більшість із яких для економік Центральної та Східної Європи й досі є недосяжними. Крім того, треба враховувати негативний досвід останніх.

У 2014 р. виповнилося 10 років після вступу до Євросоюзу одразу десяти країн Східної Європи. 1 травня 2004 р. вступили Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія та Естонія; у 2007 р. — Румунія й Болгарія, а 1 липня 2013 р. — Хорватія. До основних негативних наслідків цього для них належить втрата галузей економіки, нарощування безробіття та зовнішньої заборгованості.

Практично припинила існування промисловість Естонії, Латвії та Литви (медична промисловість повністю втрачена); колишні фабрики перетворилися на склади й торговельні центри, зарплата населення знизилася на 10–15 %. Допомога з боку Євросоюзу надавалася на не безоплатній основі — у борг і під проценти. У результаті за 2003–2012 рр. зовнішній борг відносно ВВП зріс у Литві із 40 до 78 %, у Естонії — з 64 до 98 %, а в Латвії — із 73 до 145 %, тобто вдвічі. До того ж виявилось, що повернення боргів ускладнюється, оскільки населення цих країн за аналогічний період скоротилося не лише внаслідок природних причин (смертності), а й через масовий від'їзд за кордон: за 2003–2012 рр. із Литви виїхало 450 тис. осіб (14 %), Латвії — 300 тис. (13 %), Естонії — 60 тис. осіб (5 %).

Така ситуація властива не лише країнам колишнього СРСР. В Угорщині майже 40 % населення перебуває за межею бідності, зовнішній борг зріс до 80 % ВВП, а втрата населення стала стійкою тенденцією. Ще недавно країна мала потужний аграрний сектор, розвинуті рослинництво, тваринництво та харчову й переробну промисловість та була здатна забезпечити продовольством принаймні ще 30 млн осіб (понад 10 млн осіб населення). У підсумку, після вступу до ЄС сільськогосподарське виробництво зменшилося в 9,5 раза, угорський ринок наповнився дешевою європейською продукцією, а через утримання з боку Євросоюзу демпінгових цін збанкрутували десятки тисяч фермерів і місцевих виробників.

Ще гіршою є ситуація в аграрній Болгарії, де чисельність населення скоротилася з 9 до 7 млн осіб, а 80 % харчового ринку становить низькоякісний імпорт через обмеження з боку ЄС. 40 % населення Румунії намагається вирватися із злиднів, а майже 3 млн осіб виїхали із країни та не мають наміру повертатися.

Через рік після вступу до Євросоюзу Хорватії її зовнішній борг збільшився до 40 млрд дол. США. Уведення на вимогу ЄС візового режиму з країнами, які не входять у Шенген, знизило кількість туристів на 25 %, що завдало збитків на сотні мільйонів доларів. При цьому щорічний внесок Хорватії до спільного бюджету Євросоюзу становить 300 млн євро.

З початком кризових явищ у економіці ЄС (2008–2009 рр.) на спеціалізовані країни, котрі позбавились універсальних економік, чекав важкий удар — безробіття та нарощування обсягу неоплачених кредитів. Яскравим прикладом подібної дестабілізації слугує Греція. Основою її економіки було визначено туризм. Виконуючи вимоги Євросоюзу, країна послідовно позбувалася непотрібних для Європи галузей. Традиційні сільськогосподарські культури, такі як бавовна, виноград і оливки, зазнали масштабного винищування. За кожні 10 соток знищених посадок оливок або винограду компенсація фермерам із бюджету ЄС становила 720 євро. Натомість у разі продовження виробництва на Грецію чекали чималі штрафи та заборона на реалізацію продукції. У такий спосіб обсяги виробництва в сільському господарстві зменшилися в кілька разів.

Деструктивний вплив відчула й промисловість. Суднобудівну галузь Греції, що становила безпосередню конкуренцію німецькій, спіткало падіння виробництва та закриття низки підприємств. У підсумку країна, яка раніше займала тверді позиції в цій галузі, за роки перебування в ЄС була змушена закупити близько 800 іноземних суден.

Стосовно України вважаємо за доцільне спростувати ряд постулатів, а саме:

- Встановлення безвізового режиму. Поширена думка, що зближення України та Європи повинне допомогти громадянам першої без зайвих бар'єрів потрапляти до країн ЄС. Насправді терміни не було встановлено, також не конкретизовано дату скасування віз, до якої потрібно зняти всі гострі моменти. В Угоді про асоціацію (п. 3 ст. 19) лише констатується, що Україна та Євросоюз будуть постійно співробітничати у вирішенні цього питання. У дійсності ж візовий режим для українських громадян останнім часом істотно посилено.

- Висока результативність політичних реформ. Панувало твердження, що відразу після підписання договору українська політика стане прозорою й чесною та що європейці пильно спостерігатимуть за етапами політичних реформ і фінансуватимуть процес. Насправді помітні результати відсутні.

- Збереження багатовекторності в політиці та продовження дружніх і робочих відносин із усіма сусідніми державами. Фактично ж розворот курсу зайвий раз підтвердив аксіому, що політика є продовженням економіки: сусідні держави не сприйняли економічну переорієнтацію України, й сьогодні діалог не завжди є конструктивним.

Підсумовуючи викладене, можна зробити ряд висновків і пропозицій.

По-перше, накопичення геополітичних ризиків, посилення санкцій до Росії, скоординована політика щодо введення обмежувальних заходів, обсягів видобутку нафти мали істотний вплив у глобальному й регіональному масштабах. Але дії західних держав часто були нерішучими, наприклад у 2013 р., коли їхня реакція на торговельну війну Росії проти України була суто декларативною. Подібним чином, під час анексії Криму, за допомогою окупації якого, розміщення військ на кордоні з Україною та активної підтримки сепаратистів на Донбасі російські владні структури свідомо перевіряли реакцію світового співтовариства, західними державами не було створено цілісної стратегії, тим більше не всі вони підтримують санкції; натомість відбувається пошук формату обмежувальних заходів, котрий був би відчутним для широких верств населення Росії, але якомога менше шкодив комерційним інтересам європейського бізнесу. Усі санкційні заходи повільні та розраховані на тривалий період. Також варто урахувати, що для їх скасування, як і ухвалення, необхідна згода всіх країн — одна країна може заблокувати спільне рішення.

Проведення зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної політики потребує усвідомлення нового сприйняття Росії — як джерела небезпеки, що також додає напруженості всередині глобального співтовариства та самої

Європи, оскільки багато країн прагнуть якомога швидшого повернення до нормального розвитку. Модель ведення бізнесу передбачає зовнішні запозичення, які становлять задіяні зобов'язання, що виражені в синдікованих кредитах, євробондах тощо, й РФ, безперечно, дуже зацікавлена в продовженні фінансування в такий самий спосіб та якомога швидшому скасуванні санкцій.

По-друге, заходи проти Росії, починаючи з виключення декількох російських банків із міжнародних платіжних систем за рішенням адміністрації США, показали, що більш-менш безпроблемне функціонування ринку можливе доти, доки в нього не втручається політична воля наймогутнішої держави світу; таке втручання змушує ринкову стихію капітулювати. У разі розвитку цієї логіки порушуються ідейні засади глобалізації, оскільки інші країни, котрі не перебувають у фарватері американської політики, уважно стежать за подіями, приміряючи конфлікт і його наслідки на себе.

По-третє, зміна стратегічного вектора в бік ЄС та перетворення РФ зі стратегічного партнера на країну-агресора передбачає врахування таких рекомендацій для України:

- не квапитись із вступом до ЄС, поки не будуть узгоджені й забезпечені передумови, що відповідають національним інтересам, і життєдіяльність національних виробників, та максимально використати вигоди від тристоронніх домовленостей Євросоюзу, Росії та України від 12 вересня 2014 р. щодо рішення про перенесення початку імплементації угоди про зону вільної торгівлі ЄС — Україна до кінця 2015 року;

- не згортати повністю взаємовідносини з РФ, щоб зберегти співробітництво, зокрема, в постачанні тепловозів, турбін та інших товарів, які не матимуть попиту в ЄС;

- налагоджувати конструктивні взаємовідносини з іншими впливовими учасниками глобальної економіки на кшталт Китаю, Індії тощо.

По-четверте, українська криза викликала тектонічні зрушення в глобальній світовій політиці. Унаслідок анексії Криму були практично зруйновані підвалини, які вважалися непохитними. Стало очевидно, що гарантія великих ядерних держав нічого не варта, й розуміння цього дестабілізує всю світову систему.

З огляду на зазначене Україні варто відмовитися від позаблокового статусу, наявність якого призвела до втрати Криму та агресії з боку РФ, та вступити до НАТО.

По-п'яте, незаконна анексія території, цілеспрямована дестабілізація суверенної країни не можуть бути прийнятними у світі та Європі у XXI ст. Аксіоматично, що українська влада не визнає Крим російським, а РФ навряд чи поверне його.

Бездіяльність держави в питаннях Криму не забезпечує законних соціальних, економічних і політичних прав населення півострова. Закон України

“Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” від 14.05.2014 № 1207-VII не здатний захистити громадян України від незаконних дій державних і правоохоронних органів Росії на території Криму. Крім того, деякі політики мають бізнес-інтереси на півострові та можуть свідомо замовчувати кримські проблеми, тим самим рятуючи свою власність і активи.

Ідея з так званим міністерством Криму на нинішньому етапі є спробою ще більше бюрократизувати процес. Наразі необхідно оперативно розв’язувати конкретні завдання в різних сферах у рамках існуючих відомств, а не створювати нового монстра зі своїм апаратом і незрозумілими повноваженнями. Наприклад, на рівні Міністерства юстиції України повинні бути розроблені рекомендації для судів щодо розгляду справ, які стосуються правовідносин на окупованих територіях; Міністерства економічного розвитку і торгівлі — стимулювання поставок українських товарів і послуг у Крим із метою недопущення втрати його залежності від України; Міністерства внутрішніх справ — створення бази державних службовців, котрі перейшли на бік ворога, мають родинні зв’язки на континенті, та проведення активної роботи з родичами, майном і банківськими рахунками зрадників тощо. Доцільно й надалі неухильно проводити жорстку політку з відновлення справедливості в тісній кооперації з провідними країнами та міжнародними інституціями.

По-шосте, провал політичної й дипломатичної діяльності РФ на міжнародній арені обертається ударом національному господарству, при цьому західні держави вдаються до економічних і політичних санкцій. Модель економічного зростання за рахунок високих доходів від продажу енергоносіїв не відповідає національним інтересам та потребує кардинального реформування, оскільки може призвести до катастрофи. Економіка Росії на 40 % залежить від експорту, 7 % якого реалізується на території України (близько 3 % ВВП). Половина цих товарів припадає на енергоресурси, відмовитися від котрих поки що не можна. Зате цілком реальною є відмова від інших російських товарів, що завдасть відчутного удару країні-виробнику — в розмірі 1,5 % ВВП.

Доходи федерального бюджету більш ніж наполовину забезпечують нафтогазові кошти. При цьому ціна на російський газ прив’язана до світових цін на нафту, тобто наявна критична залежність від їхнього рівня. Для встановлення таких цін західні країни доклали великих скоординованих зусиль: зняття санкцій з Ірану, досягнення політичних і економічних домовленостей із Саудівською Аравією та іншими країнами Перської затоки, завдяки чому ті збільшили видобуток і продаж нафти, обваливши тим самим ціни. Крім того, США відкрили свої стратегічні енергетичні запаси. Завдяки вжитим заходам РФ фактично опинилася на межі економічної катастрофи.

По-сьоме, швидка компенсація втрати російського ринку за рахунок європейського не реальна. Водночас українські підприємства мають значний експортний потенціал.

До основних напрямів збереження експортного потенціалу металургійної галузі (28,7 % у загальному обсязі експорту на 1 липня 2014 р.) слід віднести поліпшення якості та розширення асортименту продукції. На сьогоднішній день значна її частина призначена для будівництва та представлена низько-якісними сталлю й чавуном. При намірі входження в європейські ринки, тобто ринки з більшою доданою вартістю товарів, треба виробляти сталь для машинобудування, яку реально постачати й власним підприємствам машинобудівного комплексу, що уможливить продаж певної продукції машинобудування в ЄС та інші країни. У будь-якому разі слід виходити з того, що модель експорту, орієнтована на виробництво продукції з низькою доданою вартістю, в принципі вже не може існувати.

Переорієнтація експорту України на нові світові ринки пов'язана з великим комплексом проблем. Якщо за більшістю позицій АПК вони не мають системного характеру й експортний потенціал, у т. ч. за рахунок освоєння нових ринків, можна нарощувати високими темпами, то стосовно товарів багатьох високотехнологічних галузей машинобудування, котрі раніше вироблялися для РФ, ситуація істотно гірша. Ідеться про локомотиви, рухомі склади, колісні пари, вертолітні двигуни, комплектуючі для ВПК та іншої продукції, орієнтованої виключно на російський ринок. Водночас необхідно подолати стереотипи, що через високу конкуренцію завоювання європейських високотехнологічних ринків є неможливим. Яскравий приклад — прорив Польщі (та створення конкуренції Німеччині) в секторі транспортного машинобудування.

Підприємствам, які були тісно пов'язані з Росією, слід спрямувати діяльність на менш вимогливі ринки, де вітчизняна продукція ще може користуватися попитом, — країн колишніх республік СРСР.

Досить перспективними для вітчизняних експортерів є ринки Китаю та Індії. У разі стабілізації соціально-економічної ситуації цілком можлива їхня зацікавленість у інвестуванні українських підприємств. У свою чергу, для цих країн з'явиться можливість розширити свою присутність на європейських ринках через Україну, котра буде поступово інтегруватися в Євросоюз.

Окрім пошуку нових ринків збуту вітчизняні підприємства потребують постійної модернізації та розширення продуктового ряду. Певні перспективи на світових ринках можуть мати високотехнологічні галузі, а саме: авіабудування, військово-промисловий комплекс, виробництво ракетно-космічного устаткування.

Події останніх двох років зумовили трансформацію глобальної політичної й фінансово-економічної архітектури. Якщо її синергетичний ефект уже проявився, то мультиплікаційний триватиме, що потребує постійного моніторингу та правильного усвідомлення детермінант.

Список використаних джерел

1. Обсяг реалізованої промислової продукції за регіонами за 2013 рік (уточнені дані) / Держ. служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2013/pr/orp_reg/orp_reg_u/orp_reg1213_u.htm.
2. Україна у цифрах у 2013 році : стат. зб. / Держ. служба статистики України. — К., 2014. — 260 с.
3. Роздрібна торгівля України у 2013 році : стат. зб. / Держ. служба статистики України. — К., 2014. — 166 с.
4. Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України за 2013 рік : стат. бюл. / Держ. служба статистики України. — К., 2014. — 130 с.
5. Announcement of Treasury Sanctions on Entities Within the Financial Services and Energy Sectors of Russia, Against Arms or Related Materiel Entities, and those Undermining Ukraine's Sovereignty 16 July 2014 / U. S. Department of the Treasury [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/jl2572.aspx>.
6. EU Restrictive Measures in View of the Situation in Eastern Ukraine and the Illegal Annexation of Crimea. Background note / Council of the European Union. — Brussels, 29 July 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/144159.pdf.
7. Statement by the President of the European Council Herman Van Rompuy and the President of the European Commission in the Name of the European Union on the Agreed Additional Restrictive Measures against Russia / European Council. STATEMENT EU CO 158/14. PRESSE 436. PR PCE 140. — Brussels, 29 July 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/144158.pdf.
8. EU Restrictive Measures / European Council. — Brussels, 29 April 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/135804.pdf.
9. Study Finds Iran Sanctions are Costing U. S. Billions in Lost Trade // The Wall Street Journal. — 2014. — July 14.
10. Putin Loses His Best Friend: Expensive Oil // Bloomberg.com [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bloomberg.com/>.
11. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards / United Nations Conference on International Commercial Arbitration. — United Nations, 1958.
12. Россия в цифрах 2014 : краткий стат. сб. / Федер. служба гос. статистики (Росстат). — М., 2014. — 558 с.
13. Deutsche Russland-Exporte Gehen Weiter ZSurück // Der Tagesspiegel. — 2014. — Oktober 21.
14. О применении отдельных специальных экономических мер в целях обеспечения безопасности Российской Федерации : указ Президента Российской Федерации от 06.08.2014 № 560 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/46404>.
15. The General Agreement on Tariffs and Trade : Text of the General Agreement. — Geneva, July 1986 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_e.pdf.
16. Multi-billion Losses Expected from Russia Sanctions 28.07.14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://euobserver.com/economic/125118>.
17. Trillion dollar Boo-boo [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economist.com/news/finance-and-economics/21608754-bad-governments-cost-investors-fortune-trillion-dollar-boo-boo>.

18. Population, total / The World Bank [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>.

19. Import Ban: How Russian Measures are Affecting European Companies [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/content/20140915STO62305/html/Import-ban-how-Russian-measures-are-affecting-European-companies>.

20. Официальный веб-сайт Центрального банка Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.cbr.ru/>.

21. О ключевой ставке Банка России: информация пресс-службы Центрального банка Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.cbr.ru/press/PR.aspx?file=25072014_133011dkp2014-07-25T13_00_55.htm.

22. Summary of Macroeconomic Forecasts. Economic Research OECD Countries // Paris. ECO' Charts. — 3 July 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&cad=rja&uact=8&ved=0CCQQFjAB&url=http%3A%2F%2Feconomic-research.bnpparibas.com%2FHtml%2FForecasts%2FPreview_fr.pdf&ei=BvzhU42yBofMyAOL7oCoCw&usg=AFQjCNGXhNw8XaeN5WGwUUxmfsNEPwWysQ&sig2=dx0UMHX8FS7bXY1NGOLpSw&bvm=bv.72197243,d.bGQ.

23. Офіційний веб-сайт Fitch Ratings [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.fitchratings.com/web/en/dynamic/fitch-home.jsp>.

24. Експрес-випуск Державної служби статистики України від 15.10.2014 № 439/0/08.2вн-14 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.